

О. О. Дубецька
(м. Київ)

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПРЕСИ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА УЧНІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (XIX – XXI ст.)

Періодикою для дітей (підлітків, юнацтва, учнів, школярів – загалом для тієї читацької аудиторії, яка перебуває у віковому діапазоні до 18 років) в останні десятиліття активно послуговуються дослідники різних галузей знань: історії, філології, педагогіки, психології, соціології, соціальних комунікацій. Найчастіше об'єктом вивчення обираються найтриваліші за часом видання та найпопулярніші часописи («Барвінок», «Зірка», «Піонерія», «Малятко», «Пізнайко», «Ангелятко», «Колосок», «Яблунька» тощо), що в різні історичні періоди прискіпливо аналізувалися в розрізі проблематично-тематичного чи ідеологічно-виховного аспектів. При цьому значна частина оригінального матеріалу (газети, журнали, альманахи, бюлетені; періодика українською та російською, грецькою та німецькою, польською та розмовною єврейською мовами) залишалася на узбіччі наукових оглядів.

Мета цієї статті – визначити основні джерела пошуку періодичних видань, призначених для дітей; охарактеризувати шляхи виявлення оригінальних документів, що можуть стати в пригоді дослідником цього сегменту друкованих ЗМІ в Україні. Об'єктом дослідження є документи різного характеру (письмові, іконографічні, статистичні; офіційні та неофіційні; первинні й вторинні та ін.), в яких зберігається сутнісна інформація про періодику для дітей (історію видання, вихідні дані, редакторів і співробітників, організаційно-структурні й проблемно-тематичні аспекти тощо).

Загалом документи, що безпосередньо присвячені вивченню преси для дітей та учнів (у той чи інший період, на тій чи іншій території, того чи іншого тематичного напрямку чи специфіки), можна умовно поділити на кілька блоків: 1) історико-бібліографічні дослідження (довідники, енциклопедії, покажчики, каталоги); 2) законодавчі документи України, міжнародні документи й угоди, офіційні дані (статистичні звіти, зведення Книжкової палати України, електронна база Державного реєстру друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності тощо); 3) праці про окремі періодичні видання для дитячої та учнівської аудиторії в контексті історії національної преси (сюди входять нариси, анонси, спогади кінця XIX – початку XX ст.; наукові розвідки радянського часу (видання 20–80-х рр. XX ст.); статті та монографії, присвячені аналізу сучасної преси для дітей (зокрема періоду незалежності України); 4) бібліотечні фонди (безпосередньо періодика); 5) архівні матеріали.

Важливе значення на початковій стадії історико-журналістських досліджень мають бібліографічні покажчики, каталоги видань різних підрозділів наукових бібліотек. Зорієнтуватися в існуванні тих чи інших газет і журналів допомагають чотиритомна «Библиография периодических изданий России. 1900–1916» (упорядкована Л. Беляєвою, М. Зінов'євою, М. Никифоровим), «Список повременных изданий за 1917 год» Л. Ільїнського, тритомна «Периодическая печать России в 1917 г.», а також окремі видання Книжкової палати СРСР та УРСР.

Низка історико-бібліографічних праць, списків і покажчиків преси, що видані за двадцять років Львівською національною науковою бібліотекою ім. В. Стефаніка (ЛННБ), дозволяє виявити нові факти в історії української преси для дітей та учнів, з'ясувати вихідні дані тих чи інших часописів, що видавалися на території України кінця XIX – початку XX ст. Маються на увазі такі поважні праці, як «Українська преса в Україні та у світі XIX – XX ст.», «Українські часописи Львова» (у трьох томах) М. Романюка та М. Галушко, дослідження періодики Катеринославської, Полтавської та Подільської губерній, «Джерела до історії української преси учнівської та студентської молоді (XIX – початок XX ст.)» Б. Чернякова та ін. Саме на сторінках цих останніх досліджень зафіксовано чимало фактів із історії видання часописів для дітей та учнів на території Східної України на початку XX ст. (1900–1917 рр.).

На допомогу пошуковцям приходять і праці видатного українського бібліографа, дослідника книги й преси В. Ігнатієнка, який не тільки створив оригінальний «історико-

бібліографічний етюд» про майже столітній розвиток національної преси (1816—1923), а й залишив скрупульозний опис нелегальних (зокрема і рукописних) видань 1914–1917 рр., серед яких і маловідома учнівська преса [1].

Історико-бібліографічний контекст присутній і в дослідженнях преси різних регіонів Східної України. Так, одеський історик І. Гребцова використала в монографії «Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.)» видання Одеси, Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. У монографії «Етнічна преса Криму: історія та сучасність» Н. Яблоновської детально проаналізовано учнівські видання на Кримському півострові – найвиразніше журнали «Молодая Иудея», «Первый луч» і «Луч»; згадано перший дитячий кримсько-татарський журнал «Алем-и-субян» (Світ дітей, 1910—1911), що виходив як додаток до газети «Терджиман» за редакцією видатного просвітителя і публіциста І. Гаспринського. Список періодичних видань Таврійської губернії підготував історик О. Хоменок, спираючись на місцеві архівні документи. Монографічні межі розширила (включивши до книги каталог видань і хрестоматію) запорізька дослідниця Т. Хітрова, яка проаналізувала типологічну систему преси Запорізького краю початку XX ст., до якого входили населені пункти тодішніх Катеринославської і Таврійської губерній. Анований покажчик українських часописів Волині, Полісся, Холмщини та Підляштя 1917—1939 рр. підготував І. Павлюк, до ретроспекції волинської преси XIX — початку XX ст. зверталася І. Міляевич. Вагомою допомогою може стати 4-томний анований покажчик «Періодичні видання Києва» (1835—1917), упорядкований А. Волобуєвою, Н. Сидоренко, О. Сидоренком, О. Шкільною (в переліку дитячої та учнівської преси нараховується понад 50 кількомовних часописів).

В процесі виявлення витоків дитячої та учнівської періодики Східної України кінця XIX — початку XX ст. стануть пригоді й напрацювання російських і закордонних учених у царині іншомовної преси. Це передусім ґрунтовний покажчик варшавського науковця А. Сліша про польську пресу в Росії в добу першої світової війни та революції 1917 р. [5], а також огляди розвитку єврейської (передусім – російсько-єврейської) періодики в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст., створені Д. Ельяшевичем, Б. Пінкусом та А. Грінбауном [4].

Значно менше охоплена історико-бібліографічними нарисами українська періодика доби національно-визвольних змагань і часів громадянської революції та становлення радянської влади. Тут важливими є покажчики, укладені Г. Рудим та Л. Рубінштейном, де зосереджується інформація про східноукраїнські часописи 1917—1920 рр. та одеську пресу 1917—1921 рр.

В історії української журналістики пресу для дітей, як правило, дослідники згадували лише тоді, коли підкреслювали типологічну характеристику періодики в той чи інший період або ж на певній території. Так, у навчальному посібнику «Історія української преси» А. Животка є невеликі підрозділи «Часописи педагогічні та дитячі» і «Часописи для дітей і молоді», де автор звертає увагу на журнал «Дзвінок» (1890—1914) і видання 1920—1930-х рр., насамперед галицькі: «Світ дитини», «Наш приятель», «Дзвіночок», «Юні друзі», «Шлях молоді». В інших розділах цієї праці присутні повідомлення про місячник для дітей старшого і молодшого віку «Молода Україна», а також кілька нелегальних органів учнівської молоді («Зоря київська», «Дзвінок», «Слово», «Юна Україна», «Праця») та середньошкільників у 1917 р. («Юнак» у Переяславі, «Каменярі» у Києві).

До аналізу дитячих, а також учнівських (шкільних) видань кінця XIX – початку XX ст. долучилися А. Волобуєва, В. Гандзюк, І. Михайлин, Т. Старченко, О. Нагорна, Н. Остапенко, О. Шкільна, Н. Сидоренко, О. Сидоренко та ін. Не обминули увагою умови формування цього сегменту преси дослідники національної преси та видавничої справи: І. Крупський, О. Мукомела, О. Богуславський, М. Тимошик, А. Бойко, Н. Зелінська, Л. Сніцарчук, Л. Кусий, К. Коротич, Ю. Колісник, Н. Вернигора, О. Орлик та ін., простежуючи розвиток дитячих видань різного тематичного та аудиторного призначення.

В ґрунтовній монографії «Дитяча книга в українському соціумі (досвід перехідної доби)» львівської ученої Е. Огар висловлене слушне зауваження, що стосується не тільки книги, а й преси. Авторка наголошує: «Сьогодні вкрай важливо «перепрочитати» крізь призму сучасних знань праці видатних діячів української науки, освіти, культури, які

зверталися до проблем дитячої літератури, книги, дитячого читача, чий літературний, публіцистичний, видавничий і водночас науковий досвід надає висловленим думкам особливої ваги і значущості. Актуалізуючи найціннішу, з нашого погляду, інтелектуальну спадщину минулого, можна нарешті крок за кроком відновити повну історію як самої української дитячої літератури, так і науки про неї» [2, с. 20].

При аналізі періодичних видань для дітей та учнів ХХ ст. важливо враховувати «контр-аверсійність радянського дискурсу», не покладаючись лише на зааганжовані праці, де основним героєм виступала «дитина Жовтня», якій прищеплювали марксистсько-ленінські цінності. Не відкидаючи раціонального зерна, слід звернути увагу на описово-бібліографічні дослідження часів СРСР, що не втрачають актуальності й сьогодні. Грунтовною працею 60–80-х рр. ХХ ст. є монографія ленінградського вченого М. Холмова про становлення радянської журналістики на дітей. Автор ретельно й уважно вивчив джерела, зібрав унікальний матеріал про видання проєктовані та реалізовані, описав і проаналізував доступну на той час періодику для дитячої аудиторії [3]. Дослідник відзначає активні процеси створення дитячої журналістики на Україні в радянську добу (одноденні газети «Детская правда» і «День дитини», низка журналів у 1919 р.: «Каменярь», «Солнечный зайчик», «К свету и труду» – у Києві; «Ранок» – у Кам'янці-Подільському, «Зірка» у Вінниці, «Акорди» – у Сумах, «Гасло» в Прилуках тощо).

Але спираючись на працю М. Холмова, варто йти далі, щоб встановити очевидні кількісні показники дитячої та учнівської періодики, перевірити наявність чи відсутність не знайдених і не описаних раніше видань, визначити якісні характеристики цього сегменту преси в Україні в ХІХ–ХХ ст.

У радянську епоху було захищено кілька кандидатських дисертацій, пов'язаних із зазначеною тематикою. Серед науковців – дослідники з України та Росії. Це дисертація М. Алексеєвої про дитячі журнали 1920-х років як тип видання (М., 1968), С. Велігодської про українську дитячу журналістику кінця ХІХ і початку ХХ сторіччя (Харків, 1970), Г. Литвинової про газету для дітей (1958–1969) як засіб ідеологічного впливу та комуністичного виховання підростаючого покоління (К., 1970), Ю. Богатирьової про створення друкованої піонерської газети (1922–1928 рр.) (Л., 1972), А. Токарської про становлення і розвиток періодичної преси для дітей на Україні у 1918–1932 рр. (К., 1987) та ін. Цим же дослідникам належить ряд статей, опублікованих у таких виданнях, як «Журналіст України», «Детская литература», «Новые детские книги», «Вопросы детской литературы», «Советская литература».

Окремо вийшли в світ огляди радянської дитячої журналістики та літератури, написані Г. Абросимовою, М. Алексеєвою, В. Костюченком, Ю. Ярмишем. Бібліографічний показник «Детская журналистика СССР» (періодичні видання та література про газети, журнали, радіо і телепередачі для дітей) уклали Ю. Богатирьова, Л. Колесова, М. Холмов (Л., 1974).

Важливе значення для знаходження документальних джерел, ретроспективного аналізу, вивчення умов та особливостей функціонування дитячої преси мають збірники документів і матеріалів (постанови та резолюції з'їздів комсомолу і партії), спогади журналістів та інших учасників видавничого процесу (авторів, кореспондентів, членів редколегій). До таких видань належать збірники «Піонерія України. 1917–1941», «Пионерская печать в документах», «Зори советской истории», книга «Год за годом» О. Гусева про літопис дитячого комуністичного руху в СРСР, електронні джерела про піонерську пресу тощо.

Сучасні дослідники преси для дітей найчастіше звертаються до оглядів видань нашого часу, зокрема періоду незалежності України. За останні 10–15 років захищено кілька кандидатських дисертацій, об'єктом вивчення яких стала зазначена періодика: «Видання для дітей в Україні 1917–1923 рр.: історіографія, джерела, типологія» Н. Марченко (К., 1998), «Структурно-функціональні особливості преси для дітей періоду незалежності України» Т. Давидченко (К., 2009), «Роль галицької дитячої періодики 20–30-х рр. ХХ ст. у становленні української пізнавальної літератури» Ю. Стадницької (К., 2009), «Домінантні мотиви у християнських дитячих журналах сучасної України» У. Колесніченко (К., 2009). Суспільне призначення дитячих ЗМІ розглядається не лише на матеріалах друкованої преси, а й аудіовізуальних ЗМІ. Про національно-патріотичне виховання дітей засобами

регіонального телебачення йшлося в кандидатській дисертації О. Білоус, концептуальні засади українських телепрограм для дітей та юнацтва досліджувала К. Кошак; І. Пенчук акцентувала увагу на організаційно-тематичних особливостях телебачення для дітей в Україні.

У фахових наукових виданнях і збірниках молодих дослідників опубліковано чимало статей, де проаналізовано психологічні підстави та основні принципи розробки концепції видання для дошкільників (Н. Кіт), визначено медіапсихологічні проблеми сучасних дитячих видань (Ю. Бондаренко) і роль дитячих журналів у національно-патріотичному та естетичному вихованні (О. Довженко), розглянуто дитяче авторство в системі соціальних комунікацій (О. Віщук) і загальні тенденції розвитку зазначеного сегменту ЗМІ в медіапросторі України (О. Кочегарова), здійснено ретроспективний огляд періодики для дітей (О. Нагорна) чи акцентовано увагу на «воєнізації піонерського руху України» (О. Гречишкіна).

Тож дослідник дитячої та учнівської періодики на території України в різні історичні відтинки часу може здобути ґрунтовний і різноманітний матеріал для подальшого аналізу. Але історіографічний контекст (включно з відповідними документами певної епохи, спогадами, щоденниковими нотатками редакторів чи авторів дитячих видань) часто потребує додаткової перевірки та об'єктивізації даних. При вивченні сучасних друкованих медіа для дітей знадобиться знання не тільки законодавчої бази України в сфері діяльності ЗМІ та державних стандартів, а й нормативно-правових актів щодо захисту прав дітей («Декларація прав дитини», Конвенція ООН про права дитини), що стосуються розповсюдження дитячої літератури, поширення матеріалів мас-медіа, де б враховувалися традиції і культурні цінності кожного народу для захисту і гармонійного розвитку підростаючого покоління.

Перевіркою результативності документального пошуку перших двох етапів може стати робота в архівах та бібліотеках. Найбільшими книгосховищами України вважаються НБУВ, ЛННБ, ХДНБ (Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка), ОННБ (Одеська національна наукова бібліотека ім. М. Горького), Державна наукова архівна бібліотека (ДНАБ) у Києві. Локальна періодика також зберігається в обласних чи місцевих бібліотеках, архівах, краєзнавчих музеях (скажімо, в Полтаві, Кіровограді, Дніпропетровську, Вінниці, Сумах, Ужгороді, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Херсоні, Коломиї). Цінні документи представлені в бібліотеках Росії: Російській державній бібліотеці (РДБ, Москва), Російській національній бібліотеці (РНБ, Санкт-Петербург), Бібліотеці Академії наук (Санкт-Петербург), Російському державному історичному архіві (РДІА, Санкт-Петербург). Перелік можна продовжити книгозбірнями Польщі, Чехії, Словаччини, Франції, де є українські колекції.

Нові дані про пресу для дітей кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. очікують скрупульозних дослідників у таких відділах: газетний, поточної журнальної періодики, юдаїки (структурний підрозділ Інституту рукопису), україніки НБУВ; відділу краєзнавства «Одесика», відділу мистецтва, відділу рідкісних видань та рукописів («музеї»), залів поточної і ретроспективної періодики ОННБ. Важливими структурами для пошуку первинної інформації (безпосередніх примірників газет і журналів) у російських бібліотеках є відділи: газетний, науково-дослідницький відділ рідкісних книг (Музей книги), літератури російського зарубіжжя (РДБ); Російський журнальний фонд, Російський книжковий фонд, відділ зібрання іноземної літератури «Росіка», відділ національних літератур, відділ літератури країн Азії та Африки (РНБ). Прискіпливих «розвідників старовини» тут очікують несподівані чи закономірні відкриття.

Щоправда, трапляється чимало розчарувань, коли тривалі «полювання» на зазначений у довіднику чи описаний в мемуарах часопис завершуються без успіху; не завжди наявна інформація підтверджується знайденими підшивками періодичних видань (не рідкість відмови на зразок «не виявлено», «не знайдено», «при звірці не встановлено» тощо). Наприклад, друковані каталоги «Газети Радянської України...» (1917–1920, 1921–1925, 1926–1929 та ін., «за матеріалами газетних фондів ЦНБ АН УРСР») дають «підказку» для роботи, пошукстимулює також електронний каталог газетного відділу НБУВ, але не факт, що поодинокий номер чи випуск раритетного видання знайдуться.

Електронні каталоги газет і журналів ХІХ–ХХ ст. нині наявні не в усіх бібліотеках.

Лише в РНБ доступною є інформація про газети до 1917 р. включно, журнали (до початку ХХ ст. та з 90-х рр. ХХ ст.), іншомовні газети й журнали, що зберігаються у фонді «Россіка» (наприклад, відділ національних літератур може запропонувати лише карткові каталоги); відділ літератури країн Азії та Африки розпочав у 2011 р. роботу над електронним каталогом газет, що видавалися розмовною єврейською мовою (ідиш), тому подана інформація не є вичерпною.

Ситуація з електронними каталогами (генеральними, журнальними, газетними, виданнями національних літератур тощо) поступово змінюється. Нині вже й НБУВ має електронну базу газет (дещо уривчасту, адже є перші роки заснування періодики на території України – початок ХІХ ст., початок 20-х рр. ХХ ст.). Але, наприклад, інформацію про сучасні газети може надати лише картковий каталог (до літери В за 2012 р.). При цьому газетний відділ має повну електронну версію наявних у його фондах джерел, включно з поточними газетами, але тільки для службового користування. Незручність для читачів НБУВ полягає в тому, що газети останніх майже семи років – від 2006 і до середини 2012 р. знаходяться «у черзі» на палітурку й не видаються читачам.

Не найкраща ситуація й у сфері бібліографічних даних газет і журналів після 1917 р. Електронні каталоги практично відсутні в усіх бібліотеках, а друкована інформація не завжди доступна. Винятком є вже згадувана серія газетного фонду ЦНБ АН УРСР (нині – НБУВ) за кілька періодів від 1917 до 40-х рр. ХХ ст., де подано відомості про газети, зокрема дитячі й піонерські, що видавалися в Україні в цей час.

Окремим питанням можна вважати пошук періодичних видань, що друкувалися іншими мовами (польською, грецькою, болгарською, німецькою, кримськотатарською, молдавською, ідиш). Тут нову інформацію можуть надати бібліографи – передусім бібліотек Росії, які підкажуть шляхи пошуку (скажімо, нададуть досить рідкісний, ротатричний покажчик «Газеты на иностранных европейских языках в фондах ГБЛ» або ж дозволять попрацювати зі службовими каталогами – єврейської преси).

Завдяки співробітникам відділу юдаїки Інституту рукопису НБУВ вдалося відшукати низку юнацько-молодіжних, піонерських, жовтеньських, дитячих видань (мовою ідиш), які не значилися в жодному відділі інших бібліотек. З іншого боку, постало питання про ознайомлення з контентом іншомовної преси; деякі грецькі та єврейські часописи іноді друкували зміст номера українською мовою, що й допомагає певним чином зрозуміти тематичне спрямування періодичних видань.

На початку ХХІ ст., у час активного впровадження цифрових технологій, до цього процесу долучаються засоби масової інформації, створюючи інтерактивні сайти, електронні версії, архіви. Хоча досі не всі редакції зацікавлені в тому, щоб пропонувати альтернативні варіанти, зберігати цифрові архіви. З іншого боку, модернізація стосується і бібліотек, які поступово знаходять можливості для застосування нових здобутків.

Електронні каталоги, оцифровані періодичні видання могли б зберегти цінну й оригінальну інформацію, що, окрім технічних пристроїв, не вимагає великих приміщень і громіздких книжкових сховищ. Таким прогресивним шляхом рухаються зараз чимало бібліотек світу, свій поступ у цьому напрямку здійснюють бібліотеки в Україні. Це полегшить роботу багатьом дослідникам – не тільки в пошуку інформаційних ресурсів, а й оригінальних (оцифрованих) документів для безпосереднього аналізу свого наукового об'єкту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси, 1816—1916 / В. Ігнатієнко. — Х. ; К. : Держвидав України, 1930. — 288 с.; Ігнатієнко В. А. Українська преса 1816—1923 рр. : істор.-бібліограф. етюд / В. А. Ігнатієнко. — К. : Держвидав України 1926. — 76 с.; Ігнатієнко В. А. Українські нелегальні видання рр. 1914—1917 / В. А. Ігнатієнко // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 1 (10). — С. 65—70.
2. Огар Е. Дитяча книга в українському соціумі (досвід перехідної доби) : моногр. / Емілія Огар. — Львів : Світ, 2012. — 320.
3. Холмов М. И. Становление советской журналистики для детей / М. И. Холмов. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. — 207 с.
4. Эльяшевич Д. А. Русско-еврейская культура и русско-еврейская печать. 1860—1945 / Эльяшевич Д. А. // Литература о евреях на русском языке, 1890—1947. Книги, брошюры, оттиски статей, органы периодической печати : библиограф. указатель / сост. В. Е. Кельнер, Д. А. Эльяшевич; ред. М. А. Бенина ; Петербургский Еврейский университет, Российская национальная библиотека. — СПб. : Гуманитар. агентство «Академический проект», 1995. — С. 37—78; Russian publications on Jews and Judaism in the Soviet Union. 1917—1967 (a bibliography comp. by V. Pinkus and A. A. Greenbaum). — Jerusalem, 1970. — P. 205—236.
5. Ślisz A. Prasa Polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915—1919) / Ślisz Andrzej. — Warszawa, 1968.